

10

uitgangspunten
voor het omgaan
met monumenten

werkgroep monumentenpublicaties / federatie welstand

Je moet niet alleen, om de plek te bereiken,
thuis opstappen, maar ook uit manieren van kijken.
Er is niets te zien, en dat moet je zien
om alles bij het zeer oude te laten.

Er is hier. Er is tijd
om overmorgen iets te hebben achtergelaten.
Daar moet je vandaag voor zorgen.
Voor sterfelijkheid.

Herman de Coninck (1944-1997)

Een toekomst vol monumenten

Monumenten zijn in ons land nog nooit zo populair geweest als nu. Na de Tweede Wereldoorlog is veel erfgoed gesloopt. Dankzij een groeiend protest zijn in de jaren zeventig van de vorige eeuw veel saneringsplannen teruggedraaid. Steeds meer toeristen ontdekken de schoonheid van onze historische binnensteden en dorpskernen. Een evenement als Open Monumentendag trekt jaarlijks bijna een miljoen bezoekers. De zorg voor monumenten kan zo te zien op grote publieke belangstelling en draagvlak rekenen.

Veel liefhebbers van monumenten hebben een voorkeur voor de oudere monumenten waarvan het ambacht en het vakmanschap sterk tot de verbeelding spreken; het liefst zou men ze zoveel mogelijk in originele staat en functie willen behouden. Vanzelfsprekend is dit niet. Er zijn maar weinig monumenten die nog gebruikt of bewoond worden op een wijze zoals die gebruikelijk was in de bouwtijd. Hedendaagse wooneisen of nieuwe functies vragen om een flexibele benadering in de omgang met het monument. Bij het behoud en de ontwikkeling van monumenten zijn meerdere partijen betrokken. Als eerste natuurlijk de eigenaren, maar ook overheden, adviescommissies en belangenverenigingen. Zij weten zich steeds beter gesteund en geholpen met de deskundige inbreng van vele instellingen op dit gebied.

In 10 uitgangspunten voor het omgaan met monumenten wordt een aantal principes en uitgangspunten benoemd die aangeven hoe wij in deze tijd met monumenten omgaan. Deze gelden als algemeen kader voor degenen die restauraties en wijzigingen aan monumenten moeten beoordelen. Maar zij dienen ook als richtlijn voor de eigenaren die initiatieven voor hun monument ontwikkelen. De schrijvers hebben zich ingezet om zo helder mogelijk aan te geven waar het bij de instandhouding van monumenten globaal om gaat. De uitgevers beogen een zo breed mogelijke verspreiding van deze publicatie. Het gaat uiteindelijk ook om een grotere transparantie en een beter inzicht rond de zorg voor ons erfgoed. Met meer inzicht werken wij samen aan een toekomst vol monumenten.

1

Het maatschappelijk belang van monumenten

Iedereen heeft wel een bepaalde binding met de streek waar hij is opgegroeid, het huis waarin gewoond, of de plaats waarin gewerkt wordt. In de beleving en waardering van onze leefomgeving spelen monumenten vaak een grote rol. De manier waarop we kijken naar onze monumenten is voor iedereen verschillend.

Historici zien in het gebouwde erfgoed tastbare sporen van de wijze waarop onze voorouders het dagelijks leven vormgaven. Architecten bewonderen bouwwerken om het interessante en inspirerende ontwerp. Dichters bezingen het schijnbaar 'oneindige' Hollandse cultuurlandschap. Veel mensen genieten gewoon van vertrouwde ijkpunten in hun bestaan.

Soms zijn gebouwen of gebieden zo bijzonder dat de rijksoverheid ze een status toekent: die van beschermd rijksmonument. Het gaat dan, zoals de Monumentenwet het formuleert, om objecten en structuren die van belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde. Ook provincies en gemeenten kunnen waardevolle zaken, die voor de plaatselijke geschiedenis van belang zijn of een streekeigen karakter uitdrukken, aanwijzen als beschermd provinciaal of gemeentelijk monument.

Ons land telt op dit moment zo'n 51.000 beschermd rijksmonumenten, 450 beschermd stads- en dorpsgezichten, 850 provinciale monumenten en 40.000 gemeentelijke monumenten. De diversiteit binnen deze categorieën is groot. Het monumentenbestand loopt uiteen van kerken, kastelen en sluisen tot grenspalen, woonhuizen en fabriekscomplexen.

Een aantal van onze monumenten is wereldberoemd. Zo geniet de Beemster als Hollandse droogmakerij internationaal aanzien met een plaats op de lijst van het Unesco Werelderfgoed. Datzelfde geldt bijvoorbeeld voor het Rietveld Schröderhuis in Utrecht en het Ir. D.F. Woudagemaal bij Lemmer.

Monumenten vormen onderdeel van ons collectief geheugen, ze zijn van ons allemaal

2

Levende monumenten veranderen

Monumenten verdienen onze gezamenlijke zorg en aandacht. Uiteraard is het voortbestaan van beschermde monumenten het beste gewaarborgd door regelmatig onderhoud en gebruik. Om dat te stimuleren worden eigenaren van beschermde (rijks) monumenten tegemoet gekomen met aantrekkelijke financieringen, belastingaftrekmogelijkheden en eventueel subsidiebijdragen.

In de Monumentenwet, de provinciale en de diverse gemeentelijke monumentenverordeningen zijn de spelregels vastgelegd die gelden voor de omgang met beschermde monumenten. Wanneer de eigenaar zijn monument wil restaureren of verbouwen, moet hiervoor een monumentenvergunning worden aangevraagd bij de gemeente. De aanvraag dient altijd te worden beoordeeld door een onafhankelijke commissie van deskundigen.

Het komt voor dat een monument niet meer gebruikt kan worden voor zijn oorspronkelijke functie. Om een vitale toekomst te verzekeren, is het vinden van een passende herbestemming dan een oplossing. Zo hebben veel monumentale boerderijen hun agrarische functie verloren en zijn intussen volledig getransformeerd tot woonhuis. Andere voorbeelden zijn pakhuizen die omgebouwd worden tot appartementencomplexen, of kerkgebouwen die als expositieruimte, bibliotheek of muziekcentrum dienen.

Bij veranderingen aan monumenten zal steeds gezocht moeten worden naar een goede balans tussen de mogelijkheden van het monument en de wensen voor eigentijds gebruik. Het behoud van het bijzondere karakter van het beschermde monument en de waardevolle elementen die het bevat, vormen hierbij het uitgangspunt.

Het gaat erom dat we onze monumenten gebruiken en niet verbruiken

3

Waarin zit de waarde van beschermde monumenten?

Een romaanse dorpskerk, een 19de-eeuws stadspark, een treinstation of een koopmanshuis uit de Gouden Eeuw: ieder monument vertelt zijn eigen verhaal, heeft zijn eigen bouw- en gebruiksgeschiedenis en bijzondere kenmerken.

Voordat een bouwplan voor wijzigingen aan een monument wordt gemaakt, is het belangrijk dat er een goed beeld bestaat van de aspecten die juist dat monument waardevol maken. Alleen op basis hiervan kan bij plannen het benodigde maatwerk worden geleverd.

Een eerste bron voor het achterhalen van de waarde is de zogenaamde redengevende beschrijving. Van ieder beschermd monument is aangegeven – soms uiterst kort en soms heel uitgebreid – waarom het een beschermde status heeft. Deze beschrijving is vooral juridisch en geeft in veel gevallen niet voldoende informatie over de specifieke waarden om een verantwoord plan te kunnen maken. Nader onderzoek naar de bouwkundige, (bouw)historische, kunst- en architectuurhistorische aspecten van het monument kan in veel gevallen nodig zijn.

De gegevens uit de redengevende beschrijving en het aanvullende onderzoek dat eventueel wordt uitgevoerd, vormen een belangrijke onderlegger bij het opstellen van plannen. Bij de beoordeling van de plannen zal worden getoetst of de monumentale aspecten van het monument voldoende worden gerespecteerd.

Ieder monument heeft zijn specifieke waarde, ieder bouwplan vraagt om een individuele aanpak

4

De voortgaande geschiedenis van bouw en gebruik

Slechts weinig monumenten zijn sinds de bouw of aanleg geheel onveranderd gebleven. De meeste gebouwen of gebieden zijn in de loop van de tijd wel eens aangepast. Deze aanpassingen horen bij de geschiedenis van het monument en vertellen hun eigen verhaal. Hoewel sommige wijzigingen wellicht onlogisch lijken, of misschien zelfs detoneren ten opzichte van het oorspronkelijke ontwerp van het monument, zeggen zij altijd iets over maatschappelijke en functionele ontwikkelingen. De wijzigingen kunnen dan ook waardevol zijn vanuit architectonisch, landschappelijk of bouw- en cultuurhistorisch oogpunt.

In het verleden werden monumenten vaak vrij drastisch verbouwd en gerestaureerd, of soms zelfs volledig gereconstrueerd. Bij die reconstructies werd meestal teruggegrepen op één bepaalde bouwstijl en op het veronderstelde oorspronkelijke ontwerp. Latere ingrepen uit de bouw- en gebruiksgeschiedenis van het monument werden daarmee vaak ongedaan gemaakt. Deze aanpak leidde tot soms onherkenbaar gewijzigde monumenten en feitelijk tot gloednieuwe ‘historische’ objecten.

In de vorige eeuw groeide de kritiek op deze behandeling van monumenten. Er kwam belangstelling voor het verhaal van de voortgaande bouw- en gebruiksgeschiedenis, voor de opeenvolgende historische ‘lagen’ die monumenten laten zien. Ook ontstond steeds meer aandacht voor het authentieke bouw materiaal, de constructieve aspecten en het interieur van monumenten. Tegenwoordig wordt alleen nog in uitzonderlijke gevallen en op kleine schaal voor reconstructie gekozen. Bij nieuwe toevoegingen wordt vaak geadviseerd deze op een eigentijdse manier vorm te geven. Zo blijft de bouwgeschiedenis ook voor volgende generaties duidelijk.

Een rijke bouw- en gebruiksgeschiedenis maakt monumenten interessant

5

Het huidige monument is uitgangspunt

Het voortbestaan van een monument wordt natuurlijk het beste gewaarborgd door goed onderhoud. Behoud van een monument, en van alle bijbehorende onderdelen van dat monument heeft altijd de voorkeur boven vernieuwing, al is herstel of vervanging van onderdelen van tijd tot tijd noodzakelijk. Bij vernieuwing gaat er onherroepelijk historisch materiaal verloren. Het is een beslissing die maar eenmaal genomen kan worden.

Wordt er toch iets gewijzigd, dan is het huidige beschermde monument – de optelsom van ontwerp, hoofdvorm, materiaal, uitvoering en details – het uitgangspunt. Dat is immers het geheel dat om weloverwogen redenen op de monumentenlijst is geplaatst. Bij wijzigingen draait het telkens om het vinden van een goede balans tussen de wensen van de gebruiker en de mogelijkheden die het monument biedt. Elke ingreep wordt gemotiveerd door een zorgvuldige afweging.

Behoud heeft altijd de voorkeur boven vernieuwing

6

Drie schaalniveaus

Monumenten staan nooit op zichzelf, maar zijn onlosmakelijk verbonden met hun omgeving. De ruimtelijke en maatschappelijke context zegt vaak iets over de functie en het type monument. Het monument kan als een groter geheel gezien worden, maar ook worden 'ontleed' in aparte onderdelen: de gevels, de kap, de draagconstructie, de indeling van de plattegrond, interieurafwerking etc.

Dit betekent dat een monument op verschillende schaalniveaus kan worden bekeken. Het eerste schaalniveau is de inpassing van het monument in zijn landschappelijke of stedenbouwkundige omgeving. Type monument, verschijningsvorm en bouwstijl bepalen het tweede schaalniveau. Het derde schaalniveau ten slotte heeft betrekking op de toepassing van materialen en kleuren, en de uitwerking in details. Die schaalniveaus spelen bij wijzigingen aan het monument en de beoordeling daarvan een essentiële rol.

Van omgeving tot detaillering: elk schaalniveau is van belang

7

Het monument in zijn omgeving

Waar staat het monument? In de vlakke polder, op de hoger gelegen strandwal, in de historische binnenstad of aan de plas? De situering van een gebouw, de grondsoort van de ondergrond, de opbouw van het landschap eromheen: het zijn allemaal factoren die het gebouw inbedden in zijn specifieke context, en iets zeggen over karakter en uitstraling van het monument.

De landschapsstructuur heeft invloed op de manier waarop gebouwen van oudsher zijn gelegen.

In de Noordoostpolder liggen de boerderijen ver uit elkaar, terwijl de erven langs het ontginningslint van Staphorst-Rouveen dicht naast elkaar liggen in een zeer smalle, lang-gerekte verkaveling. De bebouwing binnen de oude vestingwerken van Willemstad is een hecht netwerk van straatwanden; veel huizen langs de Vecht zijn met hun voorgevels juist op de achterzijde, op het water gericht. Bij buitenplaatsen is sprake van een nauwe relatie tussen huis, park en omringend landschap. De stedenbouwkundige opzet van veel naoorlogse wijken weerspiegelt de idealen van licht, lucht en ruimte.

Van belang is dat bij wijzigingen aan een monument wordt aangesloten bij de karakteristieken van de omgeving

8

Structuur en stijl van monumenten

De architectuur en de omgeving zijn betekenisvol en dragen bij tot de beleving van identiteit, sfeer en karakter van monumenten op een speciale plek. Monumenten hebben vaak een vanzelfsprekende opbouw en indeling. Die kenmerkende structuur is veelal te herleiden tot de oorspronkelijke functie en is afleesbaar in de verschijningsvorm van zowel het exterieur als het interieur. In die structurele 'logica' van het bouwtype schuilt een belangrijk deel van de waarde van het monument.

Zo heeft een traditioneel stadswoonhuis de voorgevel aan de straatzijde. Dat is de belangrijkste gevel, met een voordeur en vaak grote ramen. Daaraan is dan ook vanouds de meeste aandacht en het meeste geld besteed. Bij pakhuizen en andere gebouwen met een opslagfunctie zijn de gevels juist gesloten. Paviljoens, muziektenten, brugwachtershuisjes staan vrij in de openbare ruimte. Hier zijn alle gevels meestal even belangrijk.

De interne structuur van een monument vertelt ons veel over het gebruik. In een boerderij hadden de verschillende aspecten van het agrarische leven een eigen plek. In het voorhuis werd gewoond, en in het achterhuis werd het vee gehouden en het hooi opgeslagen. Interieuronderdelen als een bedstee of een schouw bevinden zich dus in het voorhuis van een boerderij en niet in het achterhuis.

De toegepaste bouwstijl vormt eveneens een belangrijk onderdeel van het karakter en de uitstraling van het monument. En daarmee van de waarde van het monument. Verschillende stijlen zoals gotiek, Hollands classicisme, Jugendstil of het Nieuwe Bouwen plaatsen een monument in de tijd en zijn vaak nauw verweven met de functie. Een bouwstijl is herkenbaar in het ontwerp van de hoofdvorm, de plattegrond, de indeling van de gevels, de gebruikte materialen, de toegepaste afwerking en de vormgeving van details en decoraties.

De verschijningsvorm van monumenten drukt iets uit over tijd, plaats, functie en opdrachtgever

9

Constructies, materialen, kleuren en details

Het bijzondere van monumenten wordt in hoge mate bepaald door de zichtbare ouderdom en de daadwerkelijke beleving van die ouderdom. Deze komen niet alleen tot uitdrukking in de verschijningsvorm en de bouwstijl, maar ook in de manier waarop materialen zijn verwerkt en de wijze waarop ze verouderen. Zo straalt een schuur met ruwhouten gepotdekselde gevels soberheid en functionele eenvoud uit, terwijl een betimmering in een interieur rijkdom en verfijning ademt. Behoud van historisch bouw materiaal is daarom een belangrijk punt.

Een ander essentieel aspect is de wijze waarop onze monumenten zijn gebouwd: hoe de constructie in elkaar steekt, en hoe details en afwerking zijn uitgevoerd. De constructie van een gebouw vertelt iets over de tijd waarin het monument gebouwd is, de streek waarin het staat of de functie die het had. Zo ontstaat een beeld van veranderend technisch vakmanschap.

Sommige gebouwen hebben een volledig houten draagconstructie. Bij andere gebouwen zijn alleen de vloeren van hout en is de rest van de constructie opgetrokken in steen. Bij jongere monumenten zien we ook constructies in beton, gietijzer en staal.

Ook kenmerkende afwerkingen en detailleringen verhalen over de bouw- en gebruikersgeschiedenis van het monument. Datzelfde geldt voor de toepassing van kleur. Zaans groen, grachtengroen, Delfts blauw: kan een monument duidelijker aan een plaats gebonden worden?

Constructie, materiaal, afwerking en detail bepalen de fysieke ouderdom van het monument en zijn essentieel voor de monumentale waarde

10

Een wereld vol monumenten voor de toekomst

Monumenten zijn eenvoudig niet weg te denken uit ons bestaan. Ze zijn onderdeel van ons collectief geheugen en vormen de verbindende schakel tussen verleden, heden en toekomst. Ze spelen een belangrijke rol in hoe we de dagelijkse leefomgeving beleven en waarderen.

Ze herinneren aan onze geschiedenis, omdat ze in hun verschijningsvorm zichtbaar anders zijn. Tegelijkertijd is hun aanwezigheid juist heel vertrouwd en vanzelfsprekend. De verschillende provincies in Nederland hebben ieder hun eigen bijzondere karakter. In die monumentale schoonheid van dorp, stad en land herkennen we tastbare getuigen van onze identiteit.

Monumenten zijn van ons allemaal. Wat we willen is zorgvuldig en weloverwogen omgaan met al dat waardevols en het doorgeven aan volgende generaties. Uit de vele particuliere belangenverenigingen die ons land rijk is, blijkt wel dat velen zich hiervoor sterk maken.

Ook de overheid en onafhankelijke instellingen dragen hun steentje bij. Zo adviseren de regionale welstands- en monumentenorganisaties over de kwaliteit van de publieke ruimte en de instandhouding van ons erfgoed. Maar ze kunnen het niet zonder de medewerking van de eigenaar die het wonen en werken in een monument zó bijzonder vindt, dat hij wil bijdragen aan het behoud of de ontwikkeling ervan.

Met elkaar werken we aan een wereld vol monumenten voor de toekomst

Colofon

Deze publicatie is tot stand gekomen in samenwerking tussen de Federatie Welstand en de regionale welstands- en monumentenorganisaties: Libau, Hûs en Hiem, Drents Plateau, Het Oversticht, Gelders Genootschap, Welstand en Monumenten Midden Nederland, WZNH adviescommissies voor ruimtelijke kwaliteit, Dorp Stad & Land en WzNB Mooi Brabant.

De tekst is gebaseerd op de publicatie '10 voor de toekomst, werkwijze en beoordelingsprincipes' van de WZNH monumentenadviescommissie, een uitgave uit 2005 van WZNH in Alkmaar. De tekst van '10 voor de toekomst' is voor de huidige publicatie bewerkt door Gesien van Altena (Het Oversticht) en Boukje Overbeek (Gelders Genootschap).

De Werkgroep Monumentenpublicaties bestaat uit Gesien van Altena (Het Oversticht), Gerda ten Cate (Federatie Welstand), Wietske Dubelaar (Welstand en Monumenten Midden Nederland), Ana van der Mark (WZNH adviescommissies voor ruimtelijke kwaliteit), Boukje Overbeek (Gelders Genootschap) en Vincent Voorhoeve (Dorp, Stad & Land). De werkgroep dankt Wijbrand Havik (Libau), Menno Pothof (Hûs en Hiem), Bernard Stikfort (Drents Plateau) en Thoni Dieleman (WzNB Mooi Brabant) voor hun meedenken.

Uitgave Werkgroep Monumentenpublicaties, p/a Federatie Welstand, Tussen de Bogen 18, 1013 JB Amsterdam.

Foto's Libau, Hûs en Hiem, Drents Plateau, Het Oversticht, Gelders Genootschap, Welstand en Monumenten Midden Nederland, WZNH adviescommissies voor ruimtelijke kwaliteit, Dorp Stad & Land, WzNB Mooi Brabant.

Ontwerp Philip Stroomberg

Drukwerk Drukkerij Mart.Spruijt bv

Oplage 4.000 ex.

Jaar van uitgave November 2008

© Werkgroep Monumentenpublicaties, p/a Federatie Welstand.

Gehele of gedeeltelijke overname van de inhoud is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978-90-813653-1-4

10 uitgangspunten voor het omgaan met monumenten